

Hikmet Yurdu, Yıl: 8, C: 8, Sayı: 16, Temmuz – Aralık, 2015/2, ss. 55 - 82

EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎ'NİN KUR'ÂN TASAVVURU

Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre Gördük
Balıkesir Üni. İlahiyat Fak. Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
yunusemre.gorduk@gmail.com

Özet

Ebû Tâlib el-Mekkî (v. 386/996), kendi zamanı ve sonraki sûfi düşünce üzerinde iz bırakmış önemli bir isimdir. Onun *Kâtu'l-Kulûb* adlı günümüze ulaşan tek eseri, tasavvuf erbabınca son derece önemli sayılmış ve bu eserden çokça istifade edilmiştir. Bu makalede el-Mekkî'nin Kur'ân tasavvuru, söz konusu eseri ışığında ele alınmıştır. Onun Kur'an'ı, sadece zâhirî ve tarihsel bir metin olarak görmediği anlaşılmaktadır. Tam aksine onun düşüncesinde Kur'ân, evrensel, derûnî, rûhânî boyutları olan bir hayat kitabıdır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Tâlib el-Mekkî, Kâtu'l-Kulûb, Kur'ân, tasavvur, tasavvuf.

Abstract

Abu Talib al-Makki's Understanding of The Holy Qur'an

Abu Talib al-Makki (d. 386/996) is an important person who has left his mark on his time and the next sufi thought. His a single work that has survived today "*Qut al-Quloob*" which have been considered as wery extremely important by sufis and benefited from this work. In this article, al-Makki's conception of The Qur'an is discussed in the light of the said work. It is clearly seen that his understanding of the Qur'an is not only an exoteric (zaheer) and a historical text. On the contrary in his thought the Qur'an is a universal, profound and living book which has spiritual dimensions.

Key Words: Abu Talib al-Makki, Qut al-Quloob, The Holy Qur'an, Understanding, sufism.

Giriş

Bu makalede, Ebû Nasr es-Serrâc (v. 378/988) ve Kelâbâzî (v. 398/1008) gibi meşhur sûfilerin çağdaşı ve tasavvuf dünyasının önde gelen isimlerinden biri olan Ebû Tâlib el-Mekkî (v. 386/996)'nin Kur'ân tasavvuru tahlil edilmeye çalışılacaktır. Diğer bir deyişle, okuduğunuz makale, "Ebû Tâlib el-Mekkî, 'Kur'ân' denince ne anlıyordu?" sorusuna cevap arama sadedinde kaleme alınmıştır. Bu çerçeve itibarıyla, tespit edilmeye çalışılacak olan tasavvur keyfiyetinin diğer sûfilerin anlayışlarıyla ya da genel olarak İslâm ulemâsının bakış açılarıyla mukâyesesinin, bu çalışmanın sınırları dâhilinde yer almaya çağını belirtmeliyiz.

Bilindiği gibi tasavvuf tarihi dönemsel olarak tasnif edildiğinde hicrî ilk iki asır "Zühd Dönemi"; üçüncü ve dördüncü asırlar "Tasavvuf Dönemi"; altıncı ve yedinci asırlar ve sonrası ise "Vahdet-i Vücûd Dönemi"yle birlikte "Tarikatlar Dönemi" olarak kabul edilmektedir.¹ Hicrî dördüncü asırda, yani "Tasavvuf Dönemi" diye anılan dönemde yaşayan el-Mekkî; zühd, ibadet ve tâat konularını ve amelî tasavvufun uygulama biçimlerini, günümüze ulaşan tek eseri olduğu kabul edilen *Kûtu'l-Kulûb*'da açıklamıştır. Dolayısıyla onun Kur'ân'ı nasıl anladığını ve mânevî dünyasında Kur'ân'ın nasıl bir yeri olduğunu ortaya koyan ipuçlarına ulaşabilmemiz, ancak elimizdeki bu tek eseriyle mümkündür. Söz konusu hacimli eserin muhtevâsından detaylı bir şekilde bahsetmek makalenin sınırlarını zorlayacağı için genel karakteristiği hakkında bazı tespitlere yer verilecektir.

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin kırk sekiz fasıldan oluşan "*Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*" adlı eserinin ilk faslında; ahirete yönelik hayırlı amellerin öneminden bahseden on üç âyet;² ikinci faslında ise gece ve gündüz ibadetlerine (tesbih, namaz, secde, rükû, istiğfar) işaret eden yirmi bir âyet zikredilerek yetinilmiştir.³ Bu ilk iki fasıl adetâ eser muhtevâsının nüvesi hükmündedir ve kalan kırk altı fasılda anlatılanlar bu nüvenin mufassal beyânıdır. Mürîdin gece ve gündüz yapması gereken farz ve mendûb/nâfile ibadetlerden bahseden üçüncü fasılla⁴, eser içeriğini oluşturan meselelere geçilir; ibadet, dua, muhâsebe, murâkabe, vesvese, gaflet, mürîdin mânevî hayatı ve dikkat etmesi gereken hususlar; nefis, kalp, ruh, tasavvufî makamlar gibi konular ele alınır. Eserde namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetlerin manevî ve tasavvufî boyutları yanında fikhî yönleri de açıklanmış; ahlâk ve eğitim konularına yer verilmiş bu arada sonradan ortaya çıkan bid'atlere dikkat çekilerek eleştirisi yapılmıştır. Bu

¹ Bkz. Yılmaz, Hasan Kamil, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 81-149; Küçük, Hülya, **Tasavvuf Tarihine Giriş**, Nükte Kitap, Konya 2004, s. 63 vd.

² Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî (v. 386/ 996), **Kûtu'l-Kulûb Fî Muameleti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîki'l-Mürîd İlâ Makâmi't-Tevhîd**, I-II, thk.: Asım İbrahim el-Keyâlî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, I, 11. (Söz konusu âyetler şu sırayla zikredilmiştir: İsrâ, 17/19; Şûra, 42/20; Necm, 53/39-41; Hâkka, 69/24; En'âm, 6/132; Sebe, 34/37; A'râf, 7/43; Secde, 32/17; Ankebût, 29/58-59; En'âm, 6/127.)

³ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, I, 12. (Söz konusu âyetler şu sırayla zikredilmiştir: Furkan, 25/26; Müzzemmil, 73/7-8; İnsan, 76/25-26; Kâf, 50/39-40; Tûr, 52/48-49; Müzzemmil, 73/6; Tâhâ, 20/13; Zümer, 39/9; Secde, 32/16; Furkan, 25/24; Zâriyat, 51/17-18; İsrâ, 17/78-79; Hûd, 11/114; Rûm, 30/17-18.)

⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, I, 13.

bakımdan İmam Gazzâlî (v. 505/1111)'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eseri de *Kûtu'l-Kulûb*'un daha mufassal olarak ortaya çıkmış şekli görünümündedir.⁵

Ebu Saîd İbnü'l-A'râbî (v. 341/952)'nin *Tabakâtu'n-Nüssâk* ve İbn Atâ'nın *Şerefü'l-Fakr* adlı eserleri *Kûtu'l-Kulûb*'un kaynakları arasındadır. Eserde Sâlimiyye'nin kurucularının etkisi de görülmektedir. el-Mekkî, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (v. 283/896)'nin fikirlerinden Sâlimîler vasıtasıyla yararlanmışır. Hasan-ı Basrî (v. 110/728), İbrahim b. Edhem (v. 162/779), Ebû Süleyman ed-Dârânî (v. 215/830) ve Bâyezid-i Bistâmî (v. 234/848?) gibi ilk zâhid ve sûfîlerin görüşlerinden istifade eden el-Mekkî; Ahmed b. Hanbel (v. 241/855)'in *el-Müsned*'i ile Ebû Davud (v. 275/889)'un *es-Sünen*'inden nakiller yapmıştır.⁶

Ehl-i Sünnet'in görüşlerinin esas alındığı *Kûtu'l-Kulûb*'da Mu'tezile, Mürcie ve Haricîler eleştirilmiş, Mu'tezile tenkit edilirken Selef itikadı savunulmuştur. Allah'ın sıfat, fiil ve isimleri; özellikle tevhid konusu tasavvuf açısından da ele alınmıştır. Sûfî müellifleri derinden etkileyen eser birçok tasavvufî esere örnek olmuştur. Özellikle *el-Munkizu mine'd-Dalâl* adlı eserinde *Kûtu'l-Kulûb*'dan istifade ettiğini belirten İmam Gazzâlî, *İhyâ*'daki bilgilerin önemli bir bölümünü bu eserden almıştır. Birçok sûfînin önem verdiği ve okunmasını tavsiye ettiği bu eserle ilgili şerh ve ihtisar çalışmaları da yapılmıştır.⁸ Bu çerçevede, yukarıda zikredilen tasavvufî dönemlerle ilgili tasnif dikkate alındığında el-Mekkî'nin eserinin, *Zühd Dönemi* ile *Tarikatlar Dönemi* arasındaki en esaslı köprülerden biri olduğu görülmektedir. Nitekim ilk sûfîlerden tevâris eden birikimin de aktarıldığı *Kûtu'l-Kulûb*, özellikle İmam Gazzâlî'nin *İhyâ*'sını şekillendirerek, sonraki dönem tasavvuf/tarîkat erbabının neredeyse tamamına etki etmiştir.

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin, bahsettiği bütün meselelerde mutlaka âyetlere atıf yapmış olduğu görülmektedir. Bunun yanında eserinde hadîslere, sahâbe sözlerine ve selef-i sâlihîn'den yapılan nakil ve menkibelere; çok fazla olmamak kaydıyla atasözü ve şiir gibi edebî unsurlara da yer vermiştir. Özellikle ilgili âyet ve hadîsleri özenle ele alması, el-Mekkî'nin Kur'ân muhtevâsına ve hadîs literatürüne hâkimiyetini gösterdiği kadar

⁵ Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Saklan, Bilal, "Kûtu'l-Kulûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara, 2002, XXVI, 501-502; Muslu, Ramazan, "Kasıklarımız/IX: Kûtu'l-Kulûb (Ebû Tâlib el-Mekkî)", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik araştırma Dergisi*, 2003, C: IV, s: 10, ss. 349-362.

⁶ Bkz. Saklan, "Kûtu'l-Kulûb", *DİA*, XXVI, 501-502.

⁷ Bkz. İmam Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed (v. 505/1111), *el-Mukizu mine'd-Dalâl*, thk.: Abdülhalim Mahmûd, Dârü'l-Hadîse, Mısır tsz., s. 170.

⁸ Bkz. Saklan, "Kûtu'l-Kulûb", *DİA*, XXVI, 502.

kadîm mutasavvıfların Kur'ân/Sünnet eksenini muhafaza konusunda ne denli özenli olduklarını da ortaya koyar niteliktedir. Bu arada eserin, tasavvufun Kur'ân/Sünnet çizgisinde bir hareket olduğunu teyit etmek için kaleme alındığı söylenirse yanlış olmayacaktır. Onun Kur'ân tasavvuruna geçmeden önce hayatına da kısaca şu şekilde değinmek uygun olacaktır.

1. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Hayatı

Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Hârisî el-Mekkî el-Acemî (v. 386/996)'nin hayatı hakkında geniş çaplı bilgi bulunmamaktadır. Ebû Abdurrahman es-Sülemî (v. 412/1021), Ebû Nuaym (v. 430/1038), Kuşeyrî (v. 465/1073) gibi ondan sonra vefât eden sûfî tabakât müelliflerinin eserlerinde de onun hakkında bilgi verilmediği görülmektedir. Dolayısıyla onun hayatı hakkındaki bilgimiz, bazı tarih ve ricâl bilgisi kaynaklarındaki nakillerle sınırlıdır. Zehebî (v. 748/1347) onu "imam", "zâhid", "ârif", ve "sûfîlerin şeyhi"⁹ şeklinde tavsif eder. Aslen İran'ın batısındaki Cebel Bölgesi'nden olup Mekke'de uzun süre yaşadığı için "Mekkî" nisbesiyle anılmıştır.¹⁰ "Acemî" diye anılması da onun köken itibariyle Arap olmadığını göstermektedir.¹¹

Tahsiline Mekke'de hadîsle başlayan el-Mekkî, ilim talebiyle çeşitli yerleri dolaşarak¹² hadîs ve tarikat ilminin büyükleriyle görüşmüş ve onlardan istifade etmiştir.¹³ Bizzat görüşemediği sûfîlerin fikirlerinden de onların takipçileri ve eserleri vasıtasıyla yararlandığı anlaşılmaktadır. Büyük ölçüde Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857)'den etkilenmediği ifade edilen¹⁴ el-Mekkî, kendinden sonraki mutasavvıfların üzerinde derin izler bırakmıştır. İmam Gazzâlî'nin *İhyâ'*sında, Abdülkadir Geylânî (v. 561/1165-66)'nin *el-Ğunye'*sinde, Şehabeddîn es-Sühreverdî (v. 587/1191)'nin *Avârifü'l-Maârif*'inde, Yahya b. Ahmed el-Baharî (v. 736/1335)'nin *Evrâdü'l-Ahbâb ve Fusûsu'l-Âdâb*'ında, İzzeddin el-

⁹ ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1347), *Siyeru 'A'lâmi'n-Nübelâ*, thk.: Heyet/Şuayb el-Arnaût başkanlığında, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985, XVI, 536.

¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit (v. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, thk.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002, IV, 151; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v. 597/1201), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, thk.: Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, XIV, 385.

¹¹ Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara, 1994, X, 239.

¹² Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", *DİA*, X, 239.

¹³ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebû Bekir el-Bermekî el-Erbilî (v. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk.: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, tsz., IV, 303

¹⁴ Sâlih b. Abdullah b. Humeyd vd., *Nadratu'n-Nâim fi Mekârimi Ahlâki'r-Resûli'l-Kerîm*, Dâru'l-Vesîle, Cidde, tsz., I, 72.

Kâşî (v. 735/1334)'nin *Misbâhu'l-Hidâye*'sinde el-Mekkî'nin eserinin söz konusu izlerini görmek mümkündür.¹⁵

Muhammed b. Hasan el-Âcurrî (v. 360/970), Ebû Bekir b. Hallâd en-Nasîbî, Muhammed b. Abdülhamid es-San'ânî, Ahmed b. Dahhâk ez-Zâhid, Ali b. Ahmed el-Massîsî (v. 364/974), Ebû Bekir el-Müfîd (v. 378/988) ve Muhammed b. Ahmed el-Cercerâî (v. 378/988) gibi muhaddislerden hadîs almıştır.¹⁶ Zehebî, el-Mekkî'nin Abdullah b. Ca'fer b. Fâris el-Isbahânî (v. 346/957)'nin icâzetiyle tahriç edip kendi hattıyla yazdığı kırk hadîsi gördüğünü; onların içinde Ebû Zeyd el-Mervezî (v. 371/981)'nin *Sahîh-i Buhârî*'de geçen bir hadîsinin de olduğunu söyler.¹⁷ Abdülaziz el-Ezcî de el-Mekkî'den hadîs rivâyet eden bir râvîdir. Gerek hadîs öğrenme gerek tasavvufî terbiye alma açısından el-Mekkî'nin öğrencileri hakkında da maalesef doyurucu bilgi mevcut değildir.¹⁸

Ahmed b. Muhammed el-Afikî'den nakille, onun zâhid, âbid, sâlih ve müctehid olduğunu nakleden Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071)'nin verdiği bilgiye göre; el-Mekkî'nin, vaazlarında tehlikeli sözler sarfetmesi, halkın son zamanlarında kendisini dinlemekten vazgeçmesine yol açmış, o da vaaz etmeyi bırakmıştır.¹⁹ İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201) de Afikî'den yapılan nakle yer vererek onun Bağdat'ta insanlara vaaz ve nasihat ettiğini belirtir ve bu arada *Kûtu'l-Kulûb* adlı eserinde asılsız hadîslerin bulunduğunu ekler.²⁰ İbn Hallikân (v. 681/1282), İbn Kesîr (v. 774/1373) ve Askalânî (v. 852/1448) gibi müelliflerin ise el-Bağdâdî'nin tarifindeki "müctehid" sıfatına, "ibadette müctehid" şeklinde bir açıklama getirdiği görülmektedir.²¹

el-Mekkî, Basra'da Sâlimiyye fırkasının kurucusu Ebû'l-Hasan İbn Sâlim (v. 350/961) ile tanışmış,²² onun kelâm ve tevhid konusundaki görüşlerini benimsemiştir.²³ İbn Sâlim ünlü sûfi Sehl et-Tüsterînin görüşlerine bağlı idi. el-Mekkî, daha çok naslara

¹⁵ Bkz. Saklan, "Kûtu'l-Kulûb", DİA, XXVI, 502.

¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 151; ez-Zehebî, *Siyeru 'A'lâm*, XVI, 536-537; İbnü'l-Hacer el-Askalânî, el-Hâfiz Ebû'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali (v. 852/1448), *Lisânu'l-Mizân*, thk.: Abdülfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2002, VII, 373.

¹⁷ Zehebî, *Siyeru 'A'lâm*, XVI, 537 (Ayrıca bkz. Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, VII, 373.)

¹⁸ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 151; ez-Zehebî, *Siyeru 'A'lâm*, XVI, 536-537; Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, VII, 373; Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", DİA, X, 239.

¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 151; ez-Zehebî, *Siyeru 'A'lâm*, XVI, 537.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 385.

²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, IV, 303; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî (v. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Fikr, 1986, XI, 319; Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, VII, 373.

²² Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 267; II, 289-290.

²³ Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", DİA, X, 239.

bağlı bulunan ancak tasavvûfî temâyüllere de sahip bir kelâm fırkası olan Sâlimiyye çerçevesinde tasavvûfî ve kelâmî görüşler ortaya koymuştur.²⁴ Bu nedenle Sâlim'in mezhebine mensup sayılmıştır.²⁵ Gerek Sehl et-Tüsterî'nin gerekse ona bağlı bulunan Salimîler'in fıkhîta Malikî oldukları dikkate alınırca el-Mekkî'nin de amelî olarak bu mezhebe mensup olduğu söylenebilir. Malikî mezarlığına defnedilmiş olması²⁶ da bu görüşü destekler mahiyettedir.²⁷ İbnü'l-Cellâ ve Ahmed b. Dahhak ez-Zahid gibi sûfile-
rin sohbetinde de bulunan el-Mekkî, bazı müelliflere göre bir tarîkat kurucusudur ve şeyhi Ebû Saîd b. el-A'rabî'dir.²⁸

Saklan, Suyûtî'nin *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm*'da el-Mekkî'yi Mâlikî âlimlerinden saydığını belirtir. Ancak bazı konularda bu mezhebe aykırı hükümler benimsemesine ve belli bir mezhebin taklit edilmesini bid'at saymasına bakılarak onu serbest görüşlere sahip bir mutasavvıf olarak değerlendirmek de mümkündür. Ebû Tâlib'in en dikkate değer yanlarından biri, tasavvuf taraftarlarıyla şeriat taraftarları arasında ciddi ayrılıkların bulunduğu bir dönemde bu iki zümre arasında bir köprü kurma teşebbüsünde bulunanların ilki olmasıdır.²⁹

2. Eserleri

Ebû Talib el-Mekkî'nin en önemli ve günümüze kadar gelen tek eseri, tasavvufun doğuş dönemi hakkında bilgiler veren, zühd ve ibadet konularını genişçe işleyen *Kûtu'l-Kulûb* adlı eseridir. Bu eserinde zayıf ve uydurma hadîslere yer verdiği için hadîs âlimlerince tenkit edilen el-Mekkî, itikâdî konulardaki görüşlerinden dolayı da tenkide uğramıştır.³⁰ Bu noktada el-Bağdâdî'nin, içinde bilinmedik birçok şeyin ve Allah'ın sıfatları hakkında yanlışların olduğunu belirttiği *Kûtu'l-Kulûb*'un, "sûfilelerin lisanı üzere" yazıldığını özellikle belirtmesi,³¹ el-Mekkî'nin söylediği bazı şeylerin sembolik tasavvufî dil çerçevesi içinde olduğunu ve bu nedenle yanlış anlaşılma ihtimali taşıdığını hatırlatır gibidir.

²⁴ Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", *DİA*, X, 239.

²⁵ Bkz. Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, VII, 373.

²⁶ Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, IV, 303.

²⁷ Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", *DİA*, X, 239.

²⁸ Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", *DİA*, X, 239.

²⁹ Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", *DİA*, X, 239.

³⁰ Bkz. Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", *DİA*, X, 239.

³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 151.

Bir sohbeti esnasında onun, “ليس على المخلوقين أضر من الخالق : Mahlûkat için Hâlık'tan daha zararlı şey yoktur” şeklinde bir söz sarf ettiği nakledilmiştir.³² Ancak bunun, “Kula en zararlı olan şey Allah'ı yeterince tanıyamamasıdır” tarzındaki cümlenin tahrif edilmiş şekli olabileceği ihtimali üzerinde duranlar vardır.³³ Örneğin Sıbt İbnü'l-Cevzî (v. 654/1256) *Mir'âtü'z-Zamân* adlı eserinde eğer bu sözün ondan sâdır olduğu sabitse, ancak kabz halinde sarfetmiş olabileceğini nitekim onun gibi bir zâtın böyle bir sözün mahzûrâtını bilmemesinin imkânsız olduğunu belirtirken; Taşköprîzâde Kemâleddîn Efendi (v. 1030/1621) ise *Miftâhu's-Saâde'* sinde bu sözün ona ait olmadığını ve bir karışıklığın söz konusu olduğunu belirtmiştir.³⁴ Tahrîf ihtimalinin yanı sıra el-Mekkî'nin hayatı ve telif etmiş olduğu eser göz önüne alındığında, onun böyle bir sözü bilerek ve isteyerek sarf etmiş olamayacağı ortadadır. Sûfilerde görülen cezbe ve şatahât hallerine mağlûbiyetle gayrişuurî bir takım şeyler söylemiş olmasının da mümkün olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Teymiyye (v. 728/1328), el-Mekkî'nin sünnet, hadîs ve kalp ilminin ehli olan sûfilerin ve diğer âlimlerin sözleri hakkındaki bilgisi açısından İmam Gazzâlî'den daha önde olduğunu; bid'attan en uzak noktada bulunan, sözü sağlam bir tahkik ehli olduğunu ifade eder. Bunun yanında Allah'ın sıfatları konusunda onun ve diğer bazı sûfilerin sözlerini tenkit eder,³⁵ onun *Kûtu'l-Kulûb* adlı eserinde zayıf ve mevzû hadîsler olduğunu belirtir ve kabul edemeyeceği birçok şeyin bulunduğunu da ifâde eder.³⁶ Bu noktada Ebû Tâlib el-Mekkî'nin, eserinde yer verdiği hadîslerin sıhhâtine dâir bir iddiasının olmadığını ve zikrettiği hadîslerin sağlamlığını ispat girişiminde bulunmadığını dikkate alınması gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim hadîsleri, cerh/ta'dîl açısından ziyâde irşad ekseninde ele alan pek çok sûfî gibi onun da; itikâdî/amelî esâsata dair hüküm

³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 151; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 385; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, IV, 303; ez-Zehabî, *Siyeru 'A'lâm*, XVI, 537; Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, VII, 373.

³³ Saklan, “Ebû Tâlib el-Mekkî”, *DİA*, X, 239.

³⁴ er-Rıdvânî'nin esere yazdığı mukaddimede Abdülhamîd el-Medkûr'un tespiti olarak zikredilmektedir. Bkz. el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I-III, thk.: Mahmûd İbrâhim Muhammed er-Rıdvânî, Mektebetu Dâri't-Türâs, Kâhire, 2001, I, 11-12. (Not: Makalenin tamamında Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye baskısı kullanılmıştır. Eserin Mektebetu Dâri't-Türâs baskısı, farklı mukaddimesi sebebiyle ve sadece bu dipnotta kullanılmıştır.)

³⁵ Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, V, 483-490.

³⁶ İbn Teymiyye, Takiyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselam el-Harrânî (v. 728/1348), *Mecmûu'l-Fetâvâ*, I-XXXV, thk.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, *Mecmau'l-Melik Fahd li-Tibaâti'l-Mushafi's-Şerif*, Medine, 1995, X, 551.

içermeyen hadîsleri terğîb/terhîb ve benzeri amaçlarla kullanmış olduğu görülmektedir.³⁷

Riyâzet ve açlık üzere bir hayat yaşayan el-Mekkî'nin bir müddet çeşitli otlardan başka hiç bir şey yemediği için, cildinin renk değiştirip yeşile çaldığı rivâyet edilmiştir.³⁸ İbn Sâlim'in ölümünden sonra Basra'ya giden, hayatının son yıllarını ise Bağdat'ta vaizlik yaparak geçiren el-Mekkî; 6 Cemâziyelahir 386'da (26 Haziran 996) vefât etmiş ve oradaki Mâlikî Mezarlığı'nda defnedilmiştir. Ziyaretgâh olan kabri, doğu tarafında Rasâfe Câmîi'ne yakın bir yerdedir.³⁹

Ebû'l-Kâsım b. Sürât, vefatı hengâmında şeyhi olan el-Mekkî'nin yanına girdiğini ve onun, "Eğer hüsn-ü hatime ile son nefesimi verirsem cenâzemde badem ve şeker dağıtın" diyerek kendisine vasiyette bulunduğunu bildirir. Bunu nasıl anlayacaklarını sorması üzerine el-Mekkî onun elini kendi eli içine alarak: "Eğer elini sıkarsam bil ki âkibetim hayırlıdır" demiştir. Hakîkaten vefâtı anında Ebû'l-Kâsım'ın elini şiddetle sıktığı ve söz konusu vasiyetinin yerine getirildiği bize ulaşan rivâyetler arasındadır.⁴⁰

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin hayatına bu şekilde kısaca değindikten sonra, *Kûtu'l-Kulûb* adlı eserindeki verilerden yola çıkarak onun Kur'ân tasavvuruna dair bazı tespitleri şu beş başlık altında inceleyebiliriz.

3. Kur'an Atasavvuru

a. İtikâdî, İlmî ve Amelî Açından Kur'ân

el-Mekkî'ye göre Kur'ân öncelikle kelâmullahtır ve mahlûk değildir. Bu şekilde itikad etmek, ona göre müminin dünyada hâiz olması gereken altı hasletinden biridir. Bu hasletler: İmanın kavlı ve amelden oluştuğuna itikad etmek, tâati arttırmak, masiyyeti azaltmak, ilmi kuvvetlendirmek, cehli zayıflatmak ve Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğuna yani mahlûk olmadığına itikad etmektir. Çünkü kadîm sıfatlarından biri ilim olan

³⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî ve Bazı Hadîs Meselelerine Bakışı", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1996, s. 6, ss. 67-123.

³⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, IV, 303; ez-Zehebî, *Siyeru 'A'lâm*, XVI, 537

³⁹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 151; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 385; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, IV, 303; ez-Zehebî, *Siyeru 'A'lâm*, XVI, 537; Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, VII, 373; Saklan, Bilal, "Ebû Tâlib el-Mekkî", *DİA*, X, 239.

⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 320.

Allah, onun bizâtihi mütekellimidir.⁴¹ el-Mekkî Kur'ân'ın mahlûk olmadığına dair kanaatini çeşitli âyet ve hadîslerden getirdiği delillerle teyit eder.⁴²

el-Mekkî ilimleri sahabe ve tâbîûnun bildikleri ilimler ve daha sonra ortaya çıkan ilimler şeklinde ikiye ayırır. İman, Kur'ân, Sünnet/tarih ve ahkâm/fetvâ ilimleri önceden beri var olan ilimlerdir. Nahiv/arûz, mekâyis/nazar, kelâm/cedel, illetli hadîslerin ayıklanması ve hadîslerle istidlâl etme gibi ilimler ise sonradan ihdâs edilmiş ilimlerdir.⁴³ Akıl, rey ve kıyas ilminin Kur'ân'ın zâhirine ve haberlere/hadîslere tercih edilmesi de sonradan ortaya çıkmıştır.⁴⁴ Bu açıdan el-Mekkî'nin tabiriyle "Kur'ân ilmi" en önemli ve en temel ilimlerden biridir ancak Kur'ân'ın sadece zâhirî ve derinliksiz bir metinden ibaret olduğu sanılmamalıdır. Onun "Kur'ân İlmi"nden kastettiği şeyin Kur'ân'ın muhtevâsına hâkimiyetle beraber her türlü tefsir bilgisi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵

Bu hususta "سَأَصْرَفُ عَنْ آيَاتِي الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ"⁴⁶ âyetinin, "Kur'ân fehmini onlardan (aldık) uzaklaştırdık" anlamında olduğunu belirten el-Mekkî; Bir hadîste Hz. Peygamber'in de buna paralel olarak şöyle buyurduğunu nakleder: "Dünyayı ve dirhemini (parayı) ta'zim ederek büyüttüğü zaman, Ümmetim'den İslâm'ın heybeti çekilir; emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker'i terk ettikleri zaman da vahyin bereketinden mahrum kalırlar."⁴⁷ Bu ifadelerinden el-Mekkî'nin, Kur'ân'ı fehmetmek için sadece Arapça bilgisi ve diğer tefsir malzemelerini kâfi görmediği; bunlarla beraber takvâ üzere ve tebliğ merkezli bir yaşamı, diğer bir deyişle kişinin dünyevî değil uhrevî olmasını gerekli gördüğü söylenebilir.

⁴¹ Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, II, 206.

⁴² Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, II, 206-207.

⁴³ Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 280, 283.

⁴⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 280.

⁴⁵ Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 103, 229, 231, 273.

⁴⁶ A' râf, 7/146: "Yeryüzünde haksız yere kibirli davrananları âyetlerimden uzaklaştıracam..."

⁴⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 107. Tercümesini verdiğimiz "إذا عظمت أمتي الدنيا والدرهم نزع منها هيبية الإسلام" hadîsi, muhtemelen el-Mekkî'nin hadîs üstadlarından bizzat dinlediği bir hadîstir ancak rivâyet zincirini zikretmemiştir. Söz konusu hadîsi el-Mekkî'den yaklaşık bir asır önce vefat eden İbn Ebî'd-Dünyâ (v. 281/894) da zikretmiştir. Suyûtî (v. 911/1505) aynı hadîsi tefsirinde zikrederek bunu Hakîm et-Tirmizî (v. 320/932)'nin Ebû Hureyre'den tahrîc ettiğini belirtmiştir. Bkz. İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekir b. Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyân b. Kays el-Bağdâdî, *el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker*, thk.: Salâh b. Âid eş-Şelâhî, Mektebetü'l-Gurebâi'l-Eseriyye, Suûdi Arabistan, 1997, s. 107; a. mlf.; *el-Ukûbât*, thk.: Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1996, s. 41; el-Hakîm et-Tirmizî, Muhammed b. Ali b. Hasan b. el-Beşîr, *Nevâdiru'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Resûl*, I-IV, thk.: Abdurrahman Umeyra, Dâru'l-Cebel, Beyrut, tsz., II, 270; es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz., III, 127. Ayrıca bkz. Abdülganî b. Abdülvâhid b. Ali b. Sürûr el-Makdisî el-Cummaîlî ed-Dumaşkı, *el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker*, thk.: Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Dâru's-Selef, 1995, s. 54.

Öte yandan el-Mekkî, İbn Mes'ûd'a istinâden kişinin kendini Kur'ân'ın mîzanıyla adeta tartması gerektiğini belirtir. Bir kimse eğer Kur'ân'ı seviyorsa bu, o kimsenin Allah'ı sevdiğinin alâmetidir. Şâyet Kur'ân'ı sevmiyorsa Allah'ı da sevmiyor demektir. Çünkü Mütakellim'i seven onun kelâmını da sevecektir. Bazı ârifler ise "Mürîd her istediğini (ihtiyaç duyduğu her şeyi) Kur'ân'da buluncaya; onunla (Kur'ân ölçüleriyle) eksiklik ve fazlalığını bilinceye; Allah'tan isteyip kullardan müstağni duruncaya değin mürîd olamaz" demişlerdir.⁴⁸ O halde Kur'ân el-Mekkî'ye göre hem muhabbetullah'ın hem de tasavvufî derinliğin mihengidir.

Kur'ân'dan maksat, ondaki emirlere uyup nehiylerden kaçınmaktır. Çünkü ondaki esaslara uymak kullar için vecîbe olduğu gibi uymamak da cezaya müstahak kılmaktadır. Oysaki onun harflerini (yani lafızlarını) ezberlemek farz değildir, ezberlemeyen de cezaya müstahak olmayacaktır. Şüphesiz ki Yüce Allah "إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا تَقِيلاً"⁴⁹ buyururken onunla amel etmenin zorluğunu vurgulamaktadır. Yoksa Kur'ân'ı okumak sakîl bir yük değildir aksine kolaydır. Hz. Peygamber de bu meyanda, "Kur'ân'ı, gafletten uzak/şuurlu bir halde, kalpleriniz onun üzerinde birleştiği ve ondan dolayı etkilenip yumuşadığınız sürece okuyun, yoksa okumayın."⁵⁰ buyurmuştur. Bununla beraber sahâbenin ekseriyetinin hâfız olmadığını belirten el-Mekkî, birçoğunun bir-iki cüz veya birkaç sûre ezberlediğine; oysaki hepsinin Kur'ân'ın emir ve nehiyelerine göre harfiyyen amel ettiklerine dikkat çeker.⁵¹ Demek oluyor ki Kur'ân, sadece tilâvetiyle ibadet edilen bir metin değil asıl itibariyle bir hayat kitabıdır. O halde kişinin Kur'ân'la öyle muhatap olması gerekmektedir ki, Kur'ân onun hem ilmi, hem ameli, hem zikri, hem duası, hem meşguliyeti olsun.⁵²

Bu çerçevede Kur'ân, el-Mekkî'ye göre imandan sonra öğrenilmesi gereken yani imana taalluk eden ilk unsurdur. Örneğin Cündüb b. Abdillâh el-Becelî, kendileri ergen birer gençken Hz. Peygamber'in onlara Kur'ân'dan önce imanı öğrettiğini, buna " علم

⁴⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 104-105; II, 88.

⁴⁹ Müzzemmil, 73/5: "Hakikat, biz sana (taşınması) ağır bir söz vahyedeceğiz."

⁵⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 108. (Bu hadîs, meşhur hadîs kaynaklarında "Kur'ân'ı kalpleriniz onun üzerinde birleştiği müddetçe okuyun! Onun hakkında ihtilâfa düştüğünüz zaman hemen kalkın." şeklinde geçmektedir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh İbn Muhammed b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî (v. 241/855), *Müsned*, thk.: Şuayb el-Arnaût/Âdil Mürşid ve diğerleri, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2001, XXXI, 112 (hadîs no: 18816); el-Buhârî, Ebû Abdillâh İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (v. 256/870), *Sahihu'l-Buhârî*, thk.: Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir, Dâru Tavki'n-Necât, 2002, Fedâilu'l-Kur'ân, 37 (hadîs no: 5060, 5061) Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (v. 261/875), *Sahih*, nşr.: Muhammed Fuâd Abdülbakî, İstanbul, 1992, İlim, 3, 4.)

⁵¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 108.

⁵² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 93.

الإيمان/iman ilmi" dendiğini; daha sonra kendilerinin Kur'ân öğrenerek imanlarını güçlendirip ziyadeleştirdiklerini söylemiştir.⁵³ Kur'ân'dan istifâde edebilmek için de ilim gerekli olduğu şüphesizdir. el-Mekkî ilmin faziletine dâir Ebû Zerri'l-Ğifârî'den şu haberi nakleder: O bir defasında, "İlim meclisinde bulunmak bin rek'at namazdan, bin cenâzeyi defnetmekten ve bin hasta ziyareti yapmaktan daha faziletlidir!" demiş; "Peki Kur'ân okumaktan?" diye sorulunca da "İlim olmaksızın Kur'ân okumak faydalı olur mu?" karşılığını vermiştir.⁵⁴ Burada kastedilen ilimde şüphesiz ki Kur'ân ilimleri ve tefsirin önemli bir yeri bulunmaktadır.

Kur'ân ilmine bu kadar önem verdiği halde, onunla amel etmeyi bundan çok daha önde tutan el-Mekkî, bu tavrını İbn Mes'ûd'un "Kur'ân kendisiyle amel edilsin diye indirilmiştir" sözüyle tekit eder. Zira iman olmadan Kur'ân ilminin öğrenilmesi nasıl anlamsız ise, amel olmadan da Kur'ân ilmi faydasız kalacaktır. Keza sahâbeden olan İbn Ömer tâbiûna hitaben şunları söylemiştir: "Biz Resûlullah'ın ashâbıydık ve bize Kur'ân'dan önce iman verildi (öğretildi). Sizden sonra bir kavim gelecek, imandan önce Kur'ân'ı elde edecekler. Harflerini tamı tamına okudukları halde, içinde yer alan emir ve nehiyleri yerine getirmeyerek zâyi edecekler ve: 'Okuduk! Bizden daha iyi okuyan kim var? Öğrendik! Bizden daha iyi bilen kim var?' diyecekler. İşte Kur'ân'dan onların payına düşen ancak budur."⁵⁵ Başka bir rivâyette "işte onlar bu ümmetin en kötüleridir" demiştir.⁵⁶

Bu ifadelerinden el-Mekkî'nin, muhtevâsıyla amel edilmedikten sonra Kur'ân'ın içeriği hakkında ilim sahibi olmanın ve onu güzelce tilâvet etmenin hiçbir kıymeti olmadığını düşündüğü anlaşılmaktadır. Hatta bir açıdan sâlih ameli, imanın olmazsa olmazı şeklinde algıladığı da söylenebilir. Bu meyanda el-Mekkî; başta Kur'ân öğretme olmak üzere, ilmî dersler verme, zikir meclisleri, Ramazan'da insanlara namaz kıldırma, ölü yıkama gibi işler karşılığında herhangi bir ücret almanın mekrûh olduğunu ifade eder. Çünkü bunlar bir nevi uhrevî ticaret olduğu için ücretinin yalnız Allah'tan istemek gerekmektedir.⁵⁷

⁵³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 250, 259.

⁵⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 32.

⁵⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 250.

⁵⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 251.

⁵⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, II, 438.

b. Kur'ân'ın Dil Yapısı ve Anlam Derinliği

el-Mekkî, eserinin on yedinci babına Kur'ân âyetlerinin îcâzına örnek olarak mücmel, müphem ve muhtasar âyetlerden örnekler sunarak başlar. Bir bakıma Kur'ân İlimleri'ne tahsis ettiği bu babta âyetlerdeki îcâz gereği hazfedilmiş olan kelimelerden, kinâyeli anlatımlardan, bunlara bağlı olan fesahat ve belâğat vecihlerinden bahseder. Farklı kıraatlerden de aktarımlar yapan el-Mekkî, Kur'ân âyetlerinde tekit için yapılan tekrarlardan, takdim/tehirlerden, atıflardan, istisnâlardan ve benzeri dil özelliklerinden örnekler verir bu arada âyetler arası irtibata da dikkat çeker.⁵⁸

Söz konusu irtibat sadedinde verdiği misâllerden biri şudur: “ شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ ”⁵⁹ ifadesinden sadece Kur'ân'ın Ramazan'da nâzil olduğu anlaşılakta, gece mi gündüz mü nâzil olduğu anlaşılmamaktadır. İlgili ikinci beyanda “ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مَبْرُكَةٍ ”⁶⁰ buyrulurken onun mübârek bir gecede indirildiği açıklanır ancak bu gecenin hangi gece olduğu yine belli değildir. Bunu da tayin eden üçüncü ve son beyan olan “ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ ”⁶¹ âyeti ise o gecenin Kadir Gecesi olduğunu belirtir.⁶²

Mezkûr bölümde bunun gibi pek çok örnek veren el-Mekkî, zikrettiği hususların Kur'ân'ın fesâhat ve belâğatını gösteren küçük birer örnek olduğunun altını çizerek Kur'ân ilimlerinin genişliğine ve derinliğine vurgu yapar. Netice itibariyle Kur'ân'da umum, husus, muhkem, müteşâbih, zâhir ve bâtın bulunmaktadır. Yani Kur'ân'ın “umumu”, muhatapların tamamına; “hususunu”, muhatapların hususi kısmına; “zâhiri”, zâhir ehline; “bâtını” ise bâtın ehline bakmaktadır.⁶³

Bu ifadelerinden el-Mekkî'nin, Kur'ân'ın anlam derinliğine herkesin bitmâmiha vâsıl olabildiğini mümkün görmediği anlaşılaktadır. Bunu mümkün kılmak için kalbin arınmış olması, aklın temkini, halktan tecerrüd etmek, Hâlık'a yönelmek, hevâdan kurtulmak, rûhî olarak melekûtta cevelâna başlamak gerekmektedir. Eğer buna muvafak olunursa, yakîn nuruyla kalbe hakikatler açılacaktır. Çünkü o nurla, Kur'ân'da sıfatları zikredilen Mevsûf (Allah), isimleri geçen Müsemmâ (Allah), hikmetli fiilleri anlatılan Fâil (Allah) hakkındaki marifet seviyesi artacak ve “ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ ”⁶⁴ âyeti-

⁵⁸ Ayrıntılar için bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 95-103.

⁵⁹ Bakara, 2/185: “Ramazan ayı öyle bir aydır ki onda Kur'ân indirilmiştir...”

⁶⁰ Duhân, 44/3: “Muhakkak ki biz onu (Kur'ân'ı) mübârek bir gecede indirdik...”

⁶¹ Kadr, 97/1: “Muhakkak ki biz onu (Kur'ân'ı Kadir Gecesi'nde indirdik.)”

⁶² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 100.

⁶³ Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 103-104.

⁶⁴ Bakara, 2/121: “...onu (ilâhî kitapları), tilâvetinin hakkını edâ ederek okurlar. İşte onlar, ona (Allah'ın gönderdiği kitaplara) iman edenlerdir.”

ne mazhar olunacaktır.⁶⁵ Demek ki bunu başarmak sadece kulun kesbine değil aynı zamanda Allah'ın kula nasip edeceği marifete de bağlıdır. O halde yapılması gereken nedir?

el-Mekkî bu soruya cevap teşkil eden açıklamasında, “ هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ ”⁶⁶ âyetiyle “ هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ ”⁶⁷ âyetini beraber değerlendirerek îkan sahibi olanların müttakîler olduğunu belirtir. Hidâyete erenler de rahmete mazhar olanların ta kendisidir. O halde bize, Kur'ân'ı tilâvetle beraber onu fehmetmeyi talep etmemiz de emredilmektedir.⁶⁸ Yani kul, üzerine düşen vazifeyi önce fiilî ve kavî olarak yapmalıdır. Hz. Peygamber'in “Kur'ân'ı okuyun ve onun garâibini arayıp bulmaya çalışın”⁶⁹ buyurduğunu; İbn Mes'ûd'un “Kim öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerini isterse Kur'ân'ı tetkik etsin (ayrıntılı bir şekilde araştırın)”⁷⁰ dediğini ve benzeri değişik rivâyetleri nakleden⁷¹ el-Mekkî; Kur'ân'ın derûnî mânalarını anlamak için yoğun bir manevî cehd ve gayret sarfetmenin gerekli olduğuna dikkat çeker.⁷² Hz. Peygamber'in üstte

⁶⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kâtu'l-Kulûb**, I, 104.

⁶⁶ Câsiye, 45/20: “Bu (Kur'ân), insanlar için apaçık deliller (fikirleri ve kalpleri aydınlatan basîret nurları), îkan edecek (sağlam bilgi edinecek) zümre için hidâyet rehberi ve rahmettir.”

⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/138: “Bu (Kur'ân) insanlar için bir beyân, kendini (fenâlıktan) koruyanlar için de bir hidâyet ve bir öğüttür.”

⁶⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kâtu'l-Kulûb**, I, 90.

⁶⁹ Bu hadîs, kaynaklarda Ebû Hureyre'den naklen “أَغْرَبُوا الْقُرْآنَ وَالتَّمَسُّوا غَرَائِبَهُ” şeklinde yer almaktadır. Bkz. İbn Ebî Şeybe, Ebû bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman (v. 235/849), **el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Hadîsi ve'l-Âsâr**, thk.: Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1988, VI, 116 (hadîs no: 29912); Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsînî b. Yahya b. İsa b. Hilâl et-Temîmî el-Mûsulî (v. 307/920), **Müsned**, thk.: Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dımaşk, 1984, XI, 436 (hadîs no: 6560); el-Hâkim en-Neysabûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdûye (v. 405/1014), **el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn**, thk.: Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, II, 477 (hadîs no: 3644); el-Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Mûsa el-Husrevîrdî el-Horasânî Ebû Bekir (v. 458/1066), **Şuabu'l-İman**, thk.: Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003, III, 548 (hadîs no: 2094).

⁷⁰ Gördüğümüz kadarıyla bu haberi “ قَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: مَنْ أَرَادَ عِلْمَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ فَلْيَتَوَرَّ الْقُرْآنَ، فَإِنَّ فِيهِ عِلْمَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ ” şeklinde nakleden en eski müelliflerden biri el-Mervezî (v. 294/906)'dir. Bkz. el-Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. el-Haccâc (v. 294/906), **Muhtasarü Kıyâmi'l-Leyli ve Kıyâmi Ramadâne ve Kitâbi'l-Vitr**, thk.: Ahmed b. Ali el-Makrîzî, Hadîs Akademisi, Faysalâbâd, Pakistan, 1988, s. 173. Ayrıca bkz. İmam Gazâlî, **İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, Dâru'l-Marife, Beyrut, tsz., I, 283 (Bu söz aynı eserde, مَنْ أَرَادَ عِلْمَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ فَلْيَتَوَرَّ الْقُرْآنَ şeklinde de zikredilmektedir. bkz. I, 289.); ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh (v. 794/ 1392), **el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'ân**, thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut/Lübnan, 1957, II, 171; Suyûtî, **el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'ân**, thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Misriyyeti li'l-Âmme, Kahire, 1974, IV, 226.

⁷¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kâtu'l-Kulûb**, I, 90.

⁷² Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kâtu'l-Kulûb**, I, 90-93.

geçen hadîsinin, âyetlerden ahkâm istinbâtını da mendup kıldığını ifade eden⁷³ el-Mekkî, eserinin değişik yerlerinde kendi istinbatları çerçevesinde izahlar yapmıştır.⁷⁴

Herkesin bilmediği ve Allah'ın ikrâmıyla hâsıl olan ledünnî ilmi zâhir ilminden ayrı tutan el-Mekkî, İbn Mes'ûd'dan şu nakli yapar: "Ömer (r.a.) vefat ettiği zaman, ben onun ilmin onda dokuzunu kendiyile beraber götürdüğünü düşünüyordum. Bana, 'Sen böyle diyorsun ama içimizde sahâbenin büyükleri mevcut' denildi. Ben ise böyle diyenlere 'Sizin kastettiğiniz ilimden değil Allah'ın ihsân ettiği hususi ilimden bahsediyorum' dedim."⁷⁵ Bazı âlimlerin her bir âyet için altmış bin anlam vardır dediğine; Hz. Ali'nin, "Eğer istesem Fatıha Sûresi ile ilgili yetmiş deve yükü tefsir yapabilirdim" sözüne dikkat çeken⁷⁶ el-Mekkî'ye göre Kur'ân'ın ihtivâ ettiği ilimlerin sayısı ile ilgili zikredilen en düşük rakam yirmi dört bin sekiz yüzdür. Zira her âyette zâhir, bâtın, had ve muttala' (veya matla') olmak üzere dört ilim bulunmaktadır. "Yetmiş yedi bin iki yüz ilim ihtiva eder" diyenler de olmuştur. Çünkü onun her bir kelimesinde bir ilim, her ilminde bir vasfı vardır. Her kelime bir sıfat iktiza eder, her sıfat da güzel fiilleri gerektirir ve hâkezâ.⁷⁷

el-Mekkî, muhâtabın mârifetullâh düzeyi ile Kur'ân'ı fehmetme düzeyi arasında şöyle bir bağlantı kurar: Muhakkak Allah, mahlûkatı, kelâmının künhünü fehmetmekten perdelemiştir. Marifetinin künhünün hakikatini onlardan gizlemiştir. Kur'ân'dan kullara nasip olan anlayış, o kelâmın Müttekellimi olan Allah'ın marifetinden, onlara bahşedilen miktarla sınırlıdır. Çünkü O'nun sıfatları, fiilleri ve hikmetleri, kelâmının maânîsiyle bilinir. O'nun kelâmının mânâsı, evsaf ve ahlâkının maânîsiyle ortaya çıkar. Kur'ân'daki rahmet, lütuf, intikam ve azap âyetleri hep O'nun evsâfından kaynaklanmaktadır. Allah'ın kelâmının künhüne vâkıf olmak için, O'nun zâtını ve sıfatlarını tam anlamıyla bilmek gerekir. O halde buna ehil olan sadece O'dur. Evsâfının künhüne yalnız kendisi vâkıf olduğu gibi, kelâmının künhünü de sadece kendisi bilir. Dolayısıyla Kelâmullah'ın zâhirî ve bâtınî anlamlarını en iyi bilen insan, ancak Allah'ı sıfatlarıyla en çok tanıyan kişi olacaktır.⁷⁸ Şüphesiz ki bir kul, Allah'ın ihsan ettiği ilim, anlayış, duyma (sem') ve görme (müşâhede)'ye ehil olursa; kendinden başkaları için gaybî olan şeylere

⁷³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 340.

⁷⁴ Sabır, şükür, recâ, havf ve zühd gibi kavramlarla ilgili uzun izahatları bunun örneklerindedir. Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 325-440.

⁷⁵ Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 241, 263.

⁷⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 92.

⁷⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 105.

⁷⁸ Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 92.

şâhit olur ve ona başkalarının görmediği şeyler gösterilir. Bundandır ki Allah “فَلَا أُفْسِمُ بِمَا”⁷⁹ ve “فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ”⁸⁰ buyurmaktadır. Bu, “Artık basiret sahibi oldunuz, o halde bana doğru yol alın”⁸¹ anlamına gelmektedir.

el-Mekkî, bazı râvîlerin merfû’ kendilerinin ise müsned olarak İbn Mes’ûd’dan naklettikleri “أَنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَبَطْنًَا وَحَدًّا وَمَطْلَعًا”⁸² haberini aktarır. Ona göre Kur’ân’ın zâhiri Arapça bilenlere, bâtını yakîn ehline, haddi zâhir ehline, muttala’ı (veya matla’ı) ise ârifler, muhibler ve hâiflerden ibâret olan işrâf ehline mahsustur.⁸³ Bu çerçevede el-Mekkî ilmi, aklın anlayabileceği zâhir ilmi ve kalbin keşfedebileceği bâtın ilmi olarak ikiye ayırır. Nitekim dil bilgisine sahip olanlar Kur’ân ahkâmının zâhirini anlayabilirler. İmanla münevver bir kalp ise Allah’ın ahkâmının bâtınını da bâtın ilmiyle görür ki o ilim iman hakikatinden ibârettir.⁸⁴

Hz. Peygamber, “İyilik (birr) kalbin mutmain olduğu nefsin onunla sükûnet bulduğu şeydir”⁸⁵ buyurmuştur. Yani bir nevi ölçüm görevini akla değil kalbe vermiştir. Burada bahsedilen kalp, el-Mekkî’ye göre zikirle “mükâşif” olan kalptir.⁸⁶ Nitekim “الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ”⁸⁷ âyetinde kalplerin itminânı zikre bağlanmıştır. Ayrıca, “هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ”⁸⁸ âyeti müminlerin sekînete

⁷⁹ Hâkka, 69/38-39: “(Bu iş müşriklerin sandığı gibi değildir, zâhirdir) Gördüğünüz ve görmediğiniz ne varsa (hepsine) and ederim ki”

⁸⁰ Haşr, 59/2: “...Ey akıl ve basiret sahipleri (bundan) ibret alın!”

⁸¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, I, 93.

⁸² Aynı lafızla yapılan rivâyet için bkz. İmam Gazâlî, *İhyâ*, I, 289; Bahâuddîn el-Âmilî, Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed el-Hârisî (v. 1031/1622), *el-Keşkül*, thk.: Muhammed Abdülkerim en-Nemrî, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1998, II, 214. (Benzeri lafızlar yapılan rivâyet için bkz. et-Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed (v. 321/933), *Şerhu Müşkili’l-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü’r-Risale, 1994, VIII, 109; İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (v. 354/965), *Sahîhu İbn Hibban*, thk.: Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 1988, I, 276; el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (v. 510/1116), *Şerhu’s-Sünne*, thk.: Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Züheyr eş-Şâviş, Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut, 1983, I, 263; el-Münâvî eş-Şâfiî, Zeynüddin Muhammed Abdurraûf (v. 1031/1622), *Feyzu’l-Kadîr*, thk.: Hamdi ed-Demirdaş Muhammed, Mektebetü’t-Ticariyyetü’l-Kübra, Mısır, 1938, III, 54; ed-Dehlevî, Şah Veliyyullah (v. 1176/1762), *el-Fevzü’l-Kebîr fi Usûli’t-Tefsir*, trc. Selman Hüseyini en-Nedvî, Daru’s-Sahve, Kahire, I, 197).

⁸³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, I, 93-94.

⁸⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, I, 202.

⁸⁵ Benzer rivâyetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, I-II, thk.: Abdullah b. Yûsuf el-Azâzî/Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî, Dâru’l-Vatan, Riyad, 1997, II, 259 (hadîs no: 753); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIX, 527-528 (hadîs no: 18001); Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsbahânî (v. 430/1038), *Hilyetü’l-Evliya ve Tabakâtu’l-Asfiya*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1989, II, 24.

⁸⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, I, 202.

⁸⁷ Ra’d, 13/28: “Onlar iman edenler ve kalpleri Allah’ın zikriyle mutmain olanlardır. Dikkat edin! Kalpler ancak zikrullah ile itminana erip olgunlaşır.”

⁸⁸ Fetih, 48/4: “O, imanlarına iman katıp arttırmaları için müminlerin kalplerine sekîneti indirendir...”

mazhar kalplerinden bahsetmektedir.⁸⁹ Bunun tam zıddını ifade eden, “ الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي ”⁹⁰ ve benzeri âyetlerse kâfirlerin hakikati göremeyen perdeli kalplere sahip olduklarını bildirmektedir.⁹¹ Söz konusu kalbin kilitlenmesine ve müşâhededen mahrum kalmasına neden olan şey “ لَوْ نَشَاءُ أَصَبْنَاهُمْ بِنُوبِهِمْ وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا ”⁹² âyetinde ifade edildiği üzere günahlardır.⁹³ Öte yandan Hz. Peygamber, “Takvâ şuradadır!” diyerek kalbini işâret etmiştir. O halde takvâ ile arınan mükâşif bir kalp, Allah'ın verdiği basîretle daha derûnî bir bakış açısına ve fehmetme yeteneğine erişebilecektir. Bundandır ki “ اتَّقُوا اللَّهَ وَيَعْلَمَكُمُ اللَّهُ ”⁹⁴ hitâbı, Allah'tan korkanlara yine Allah'ın öğreteceğini ifade etmektedir.⁹⁵

el-Mekkî yukarıda geçen açıklamalarını “ رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ ”⁹⁶ âyetiyle teyit eder. Âyette geçen işitmenin kalbe işleyen ve imanı netice veren manevî bir işitme olduğunu söyler. Nitekim Hz. Peygamber'in tebliğini küfürde ısrar edenler de kulaklarıyla işitmişler ama iman etmemişlerdi. Onlara yapılan nidâ ise “ أُولَئِكَ يُنَادُونَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ ”⁹⁷ âyetinde belirtildiği gibi adeta duyamayacakları kadar uzak bir yerden yapılmaktadır. Çünkü kalpleri sağırlaşmıştır. “ فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ ”⁹⁸ âyeti ise asıl körlüğün göğüslerin içinde bulunan kalplerdeki körlük olduğuna dikkat çekmektedir.⁹⁹ Netice itibariyle âyetlerde yer alan kalbin, mânen duyma/görme işlevini yerine getiren mânevî bir unsur olduğu ve göğüste bulunan maddî kalple bir nevi özdeşleştiği anlaşılmaktadır.

el-Mekkî, kalbin mânevî mahiyetini izah ettiği sadette zikrettiği âyetlere dâir yine kalben hissedilen işârî yorumlara yer vermiştir. Örneğin Übeyy b. Ka'b'a göre “ مَثَلُ نُورِهِ ”¹⁰⁰ âyetinde anlatılan, içinde misbâh bulunan mişkât, müminin kalbidir. Onun kelâmı da ameli de nurdur ve nura gark olmuştur. Münâfiğin kal-

⁸⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 202.

⁹⁰ Kehf, 18/101: “Kitabıma karşı gözleri perdeli olup, onu dinlemeye de tahammül edemiyen (kâfir)ler.”

⁹¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 203.

⁹² A'râf, 7/100: “Eğer dileysek onları günahlarından dolayı musibetlere uğratarız ve kalplerini mühürlerdik de onlar artık işitmezlerdi.”

⁹³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 203.

⁹⁴ Bakara, 2/282: “...Allah'tan korkun! Allah size öğretiyor...”

⁹⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 203.

⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/193: “Ey Rabbimiz, doğrusu biz imana çağırın bir davetçiyi işittik...”

⁹⁷ Fussilet, 41/44: “...İşte onlara (sanki) uzak bir yerden nidâ ediliyor (da duymuyorlar).”

⁹⁸ Hacc, 22/46: “...Fakat doğrusu şudur ki (maddî) gözler kör olmaz fakat göğüslerin içinde bulunan kalpler (mânevî basîret) kör olur!”

⁹⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 203.

¹⁰⁰ Nûr, 24/35: “...O'nun nûrunun misâli, içinde çerağ/lâmba bulunan bir kandil gibidir. O çerağ/lâmba bir cam içindedir...”

bi ise “أَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرِ لُجِّي”¹⁰¹ âyetinde tarif edilmiştir. Onun kelâmı da ameli de zulmetten ibârettir ve sürekli zulmet içinde debelenmektedir.¹⁰² Zeyd b. Eslem de “فِي لُوحٍ مَّحْفُوظٍ”¹⁰³ âyetindeki levh-i mahfuzun kalp olduğunu ifâde etmiştir.¹⁰⁴ Bunlar ise zâhir dilbilgisi kaideleriyle ve salt akılla ulaşılabacak anlamlar değildir.

el-Mekkî'ye göre Kur'ânî idrâk seviyesi açısından anlam derinliğini ve ince mânaları istinbâta yönelik nüfûzu ifâde eden delillerden biri de Hz. Peygamber'in İbn Abbâs için yapmış olduğu “اللهم فقهه في الدين وعلمه التأويل : Allah'ım onu dinde fakih kıl ve ona te'vîli öğret”¹⁰⁵ duasıdır. Burada te'vîl ile kastedilen Kur'ân'ın tefsiridir. Aynı minvâlde Hz. Ali de, Hz. Peygamber'in kendilerine Allah'ın Kitabı'ndan hariç sır olarak açtığı hiçbir şeyin olmadığını söylemiştir. Bu da Allah'ın istediği kuluna Kur'ân'ı fehmetme iktidarı bahşetmesiyle ilgilidir. Bu paralelde “يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ”¹⁰⁶ âyetindeki “hikmet”, Kitabullah'ı fehmetme nimeti olarak tefsir edilmiştir. “فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ”¹⁰⁷ âyetinde de yine bunu teyit eder mahiyette, Allah'ın Hz. Süleyman'a has kıldığı özel bir fehmetme kabiliyetinden bahsedilmektedir. Bu nimet, babası Hz. Dâvut'la beraber kendisine de verilen hüküm ve ilim mertebesine artı bir boyut getirmekte ve onu öne geçirmektedir.¹⁰⁸

c. Kur'ân'ın Özû ve Maksadı

Takvâyı emreden “وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنْ اتَّقُوا اللَّهَ”¹⁰⁹ âyeti, el-Mekkî'ye göre Kur'ân'ın kutbu ve medârıdır.¹¹⁰ Çünkü Allah korkusu takvâ olmazsa Kur'ân'ın anlaşılması ve hakkıyla idrâk edilmesi mümkün değildir. Bundandır ki selef âlimlerinden kimileri, bir beldedeki en bilgin kişinin Allah'tan en çok korkan/en takvâlî kişi olduğunu söylemişlerdir.¹¹¹ el-Mekkî'nin bu kanaati de yine daha önce geçtiği üzere Kur'ân'ın muhâtabı için gerekli olan mükâşif kalp bağlamındadır. Kalbin bu özelliği

¹⁰¹ Nûr, 24/40: “Veyahut (o kâfirlerin amelleri) engin denizdeki yoğun karanlıklar gibidir...”

¹⁰² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 206-207.

¹⁰³ Burûc, 85/22: “(Kur'ân) Levh-i Mahfûz'da (korunmuş bir levhada)dır.”

¹⁰⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 207.

¹⁰⁵ Ayrıca bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 383 (hadîs no: 32223); İbn Râhûye, Ebû Yakub İshak b. İbrahim b. Mahled b. İbrahim el-Hanzalî (v. 238/853), *Müsnedü İshak b. Râhûye*, thk.: Abdülğafur b. Abdülhak el-Belûşî, Mektebetü'l-İman, Medine, 1991, IV, 230 (hadîs no: 2038); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 225 (hadîs no: 2397); V, 65 (hadîs no: 2879); Suyûtî, *el-İtkan*, III, 13; IV, 209, 234.

¹⁰⁶ Bakara, 2/269: “(Allah) hikmeti dilediğine verir...”

¹⁰⁷ Enbiyâ, 21/79: “Biz bunu (bu hükmü) Süleyman'a fehmettirdik (kavrattık)...”

¹⁰⁸ Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 207, 262.

¹⁰⁹ Nisâ, 4/131: “...Andolsun ki biz, sizden önce kendilerine kitâb verilenlere de, size de, ‘Allah'tan korkun’ diye emrettik...”

¹¹⁰ Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 239, 375.

¹¹¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 239.

kazanması ise ancak takvâ ile mümkündür. O halde Kur'ân'ın kutbu, zikredilen âyet zımında takvâyı emreden bütün âyetlerdir.

Yine onun Kur'ân'ın kutbu olarak nitelendirdiği ikinci âyet “ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ ”¹¹² âyetidir. Sabrın fazileti sadedinde bahsettiği bu âyette insana, adâletli olması, hayırlı işler yapması ve malından infak etmesi; fahşâ, münker ve azgınlıktan ise uzak durması emredilmiştir. Bunların hepsi için müminin tâât üzere sabırlı olması gerekmektedir.¹¹³ Nitekim Kur'ân'da sabrın üç çeşidinden bahsedilmektedir. Bunlar, farzların edâsı üzere sabretmek, haramlardan kaçınmak üzere sabretmek ve başa gelen musibetlere karşı sabretmektir.¹¹⁴ Aslında bu açıklamanın da yine takvâ ile bağlantısı vardır. Zira bu üç sabır üzere hayatını tanzim eden müminler hem yukarıda geçen âyetin mâsadaki olacak hem de müttakî kullar arasına girecektir.

Sabah namazından sonra yetmiş defa istiğfardan sonra yüz defa “ سبحان الله والحمد لله ” zikrinin yapılmasının faziletinden bahseden el-Mekkî, bu cümledeki dört kelimenin de Kur'ân'ın özeti hükmünde olduğunu söyler.¹¹⁵ Dolayısıyla ona göre Kur'ân, bir şariat kitabı olmasının yanısıra; aynı zamanda tesbîh, hamd, tehlîl ve tekbîr mecmuası yani bir zikir kitabıdır da diyebiliriz. el-Mekkî'nin sair açıklamalarından sarfınazar yalnız öne çıkan bu üç izâhına baktığımız zaman onun; sabır, zikir, istiğfar, ihsan ve ibadetle örülü bir takvâ öğretisini Kur'ân'ın özü olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Bundan çıkan sonuç ise, Kur'ân'ın mutlak surette pratiğe aktarılması gereken bir hayat kitabı olduğudur.

d. Kur'ân'ın Mânen Gıda ve Şifâ Oluşu

el-Mekkî, sabah namazından sonra yapılması faziletli olan dualar faslında, Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'e öğrettiği “Allah'tan Kur'ân'la rızıklandırılma” isteğini esas alan duayı hatırlatmakta¹¹⁶ ve sabah namazından sonra mürîdin yapacağı hayırlı

¹¹² Nahl, 16/90: “Şübhesiz ki Allah adaleti, iyiliği, (özellikle) ve akrabaya (muhtaç oldukları şeyleri) vermeyi (yardım etmeyi) emreder; hayâsızlığı, çirkin işleri, zulüm ve tecâvüzü ise yasaklar. Size (bu suretle) öğüt veriyor, umulur ki düşünüp tutarsınız.”

¹¹³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 329.

¹¹⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 332.

¹¹⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 14.

¹¹⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 20. (Bkz. İmam Gazzâlî, *İhyâ*, I, 315; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *Mecdüddîn Ebû's-Saâdet el-Mubârek b. Muhammed* (v. 606/1210), *Câmi'u'l-'Usûl fi Ehâdisi'r-Resûl*, thk.: Abdülkâdir el-Arnâvût, *Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye*, tsz., IV, 302 (hadîs no: 2302); Muhyiddîn el-Hanefî, Abdülkâdir b. Muhammed b. Nasrullah el-Kureşî (v. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, I-II, Mir Muhammed Kütüphanesi, Karaçi/Pakistan, tsz., I, 9-10.)

amellerin başında Kur'ân tilâvetinin geldiğini belirtmektedir.¹¹⁷ Kezâ akşam ve yatsı namazları arasındaki vaktin mescide hasredilip Kur'ân tilâveti ve nâfile namazla meşgul olunmasını tavsiye eder.¹¹⁸ Tilâvet, namaz ve zikrin birlikte anıldığı “أَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ”¹¹⁹ âyetini ve benzeri âyetleri zikreden el-Mekkî, bir müridin gündüzleri en önemli meşguliyetinin bu üç şey olması gerektiğine dikkat çeker.¹²⁰

Beden nasıl gıda maddelerine muhtaçsa insanın ruhunun da Kur'ân'a ihtiyacı vardır. Bu bakımdan el-Mekkî'nin ibadet anlayışında Kur'ân tilâvetinin olmazsa olmaz bir öneminin olduğu görülmektedir. Namazın ana umdesinin kıraat olduğu, zikrin en faziletliyelerinin de yine onun “Kur'ân'ın özü” diye nitelendirdiği tesbîh, tahmîd, tehlîl ve tekbîr olduğu düşünülürken, el-Mekkî'ye göre Kur'ân'ın nasıl mânevî bir gıda olduğu daha net ortaya çıkmaktadır. O, “Kur'ân ile istiğnâ edin. Onunla yetinmeyen kimseyi Allah ganî kılmaz. Oysaki Kur'ân öyle bir zenginliktir ki onu elde edene fakirlik ve ondan öte zenginlik yoktur”¹²¹ buyrulan hadîse de dikkat çekerek muhtemelen üstte zikir geçen hususların Kur'ân'la elde edilen en büyük zenginlik olduğunu vurgulamak istemiştir.

Yatsı namazından sonra bin âyet¹²² okumadan uyumayanlar ona göre kânitlerin faziletine mazhar olacaktır. Her ne kadar uzun âyetlerden okunması daha faziletliyse de bunu yapamayanlar kısa âyetlerle de bu sayıyı tamamlayabilirler. Örneğin Mülk Sûresi'nden Kur'ân'ın sonuna kadar okunabilir ki bu da bin âyettir. Bunu da yapamayan

¹¹⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, I, 29.

¹¹⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, I, 39.

¹¹⁹ Ankebût, 29/45: “(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki namaz, fahşâ ve münkerden alıkoymaz. Allah'ı anmak ise elbette ki en büyüktür (ibadetlerin en büyüğüdür)...”

¹²⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, I, 33.

¹²¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, I, 352. (es-Sübkî, el-Mekkî'nin zikrettiği bu hadîsi sadece “من لم يستغن من لم يستغن” şeklinde nakletmiş; Şevkânî ise bu hadîsin mevzu olduğunu belirtmiştir. Bkz. es-Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takiyyüddîn (v. 771/1370), **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ**, thk.: Mahmud Muhammed et-Tanâhî/Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Hicr Matbaası, 1993, VI, 360; eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 1250/1834), **el-Fevâidu'l-Mecmûa fî'l-Ehâdisi'l-Mevdûa**, thk.: Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., s. 297.)

¹²² Bazı hadîslerde ve tâbiûndan bazı zâtların hayatlarında, burada geçen “bin ayet” ifadesinin referansları bulunmaktadır. Örnek olarak: “Resûlullah (s.a.s.) bir defasında ‘İçinizden biri, her gün biner âyet okumaya güç yetiremez mi?’ buyurdu. Orada bulunanlar ‘Bunu kim yapabilir ki?!’ dediler. Bunun üzerine ‘Sizden ألهاكم التكاثر (Tekâsür Sûresini) okuyamayan var mı?’ buyurdu.” Bkz. el-Hâkim, **el-Müstedrek**, I, 755 (hadîs no: 2081). Tâbiûnunun büyüklerinden Ebû İshâk es-Sebî, bir rivâyete göre gençlere gençliğin kıymetini bilmelerini tavsiye ederek kendisinin her gece bin âyet okuduğunu, haram ayların tamamını ve her ayın üç gününü ayrıca pazartesi ve perşembe günlerini oruçlu geçirdiğini söylemiştir. Bkz. Koçkuzu, Ali Osman, “Ebû İshâk es-Sebî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, 1994, X, 171.

kimse on üç rek'atte yüz elli defa İhlâs Sûresi'ni okur ve böylece bin âyet okumuş olur.¹²³ Hz. Peygamber'in her gece Yâsin, Lokman, Duhân ve Mülk Sûreleri'ni okumayı terk etmediğini belirten; bunlara Zümer, Saff, Vâkıa ve Hâkka Sûreleri de eklenirse daha güzel olacağını söyleyen¹²⁴ el-Mekkî; *Kûtu'l-Kulûb*'un birçok yerinde günlük Kur'ân tilâvetinin miktarına ve önemine göndermeler yapmaktadır.

el-Mekkî, Kur'ân'ın insanın mânevîyatındaki önemine, onunla hem duâ hem de mânevî şifâ arasında önemli bağlantılar kurarak yaklaşır. Örneğin sabah namazından sonra yapılması faziletli olan dualar faslında Hz. Peygamber'in "Kime sıkıntı ve hüzn dokunursa şöyle dua etsin" buyurarak yaptığı duayı nakleden el-Mekkî, söz konusu duada Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı; kalbin bahar mevsimi, göğsün nuru, hüzn gam ve kederin gidericisi¹²⁵ olarak gördüğüne dikkat çeker.¹²⁶ Nitekim göğse nur olacak, hüzn gam ve kederi giderecek maddî bir ilaç bulunmamaktadır. el-Mekkî gıdâ maddelerinin mâhiyet ve hikmetlerinden bahsettiği bölümde, Kur'ân'ın maddî olarak bile şifâ olduğunu özellikle gözleri parlatan bir cilâ olduğunu belirtmektedir.¹²⁷

Kâbe'yi tavaf esnasında bile Allah'ı zikir, tesbih, tehlîl ve tahmîd ile beraber bolca Kur'ân okunması gerektiğini ifade eden el-Mekkî, bunu Hz. Peygamber'den mervî olan hadîslerle teyit eder.¹²⁸ Hatalarla dolu insanın Rabbinden sürekli af dilemesinin lüzumunu dile getiren müellif, Kur'ân'da geçen cümlelerle ve Allah'ın isimleriyle birlikte yapılan mağfîret duâsının en faziletli istiğfar olduğunu belirtir. Çeşitli âyetleri referans alan şu istiğfar örneğini verir: "أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ إِنَّهُ كَانَ غَفَّاراً أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ إِنَّهُ كَانَ تَوَّاباً أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ، أَسْتَغْفِرُ، وَأَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ، 129. Şüphesiz ki mânen arınmaya vesîle kılınan Kur'ân, zayıflayan mânevî bünye ve ruh için hem gıda hem de şifâ olacaktır.

¹²³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 39.

¹²⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 40.

¹²⁵ (Duanın ilgili kısmı: "وَأَنْ تَجْعَلَ الْقُرْآنَ رِبْعَ قَلْبِي وَنُورَ صَدْرِي وَجَلَاءَ حَزْنِي وَذَهَابَ هَمِّي وَغَمِّي") Ayrıca bkz. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, I, 223 (hadîs no: 329); *Musannef*, VI, 40 (hadîs no: 29318); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 246-247 (hadîs no: 3712); VII, 341 (hadîs no: 4318); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, IX, 198 (hadîs no: 5297); İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 253 (hadîs no: 972); el-Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 690 (hadîs no: 1877).

¹²⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 21. (Duanın ilgili kısmı: "وَأَنْ تَجْعَلَ الْقُرْآنَ رِبْعَ قَلْبِي وَنُورَ صَدْرِي وَجَلَاءَ حَزْنِي وَذَهَابَ هَمِّي وَغَمِّي") Ayrıca

¹²⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, II, 315.

¹²⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, II, 198.

¹²⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 36. (Bkz. Bakara, 2/37, 199; A'râf, 7/155; Mü'minûn, 23/118; Nûh, 71/10; Nasr, 110/3.)

e. Kur'ân Okuma Adabı

el-Mekkî'ye göre Kur'ân, öncelikle hüznün, sükûnet ve huşû' içinde okunmalıdır.¹³⁰ Kur'ân okunurken tilâveti bozacak ölçüde nâmeli okumak yanlıştır ve bid'atlere dendir. Öyle ki kasrla okunması gereken yerlerin meddi, uzatılarak okunması gereken yerlerin kısa tutulması, izharın yerine idğam, idğamın yerine izhar yapılması türünden hatalarla malûl okuyuşlar bid'attir ve bunları dinlemek mekrûhtur.¹³¹ Şâyet iki kişiden biri Kur'ân'ın tamamını ezberlemiş ama diğeri hâfız olmadığı halde kıraat açısından daha yetkinse; yani Kur'ân'a âşina ve tecvidli olarak okuyorsa, namazda imâmeti kıraat açısından kuvvetli olan yapacaktır.¹³²

el-Mekkî, bir mürîdin biri gece biri gündüz olmak üzere haftada iki hatim yapmasının müstehab olacağını söyler. Sahâbenin de ekseriyetle yedi günde bir hatim yaptığını belirten el-Mekkî, üç günden daha az bir zamanda hatim yapılmasının uygun olmadığını, Hz. Peygamber'in Abdullah b. Ömer'e, hatmini yedi günde yapmasını emrettiğini belirtir.¹³³ Kur'ân-ı Kerîm'in günlük hizbler şeklinde okunabileceğini de ifâde eden el-Mekkî, böylece tefekkür ve anlama açısından daha uygun bir yol izlenmiş olacağına dikkat çeker.

Örnek olarak ilk gün üç (Bakara, Âl-i İmrân, Nisa), ikinci gün beş, üçüncü gün yedi, dördüncü gün dokuz, beşinci gün on bir, altıncı gün on üç sûre; ve nihâyet haftanın yedinci günü 49. Sûreden (Kâf Sûresi) sonuna kadar okunması şeklinde bir tertip sunar. Daha sonra sahâbenin ve selef-i sâlihînin uygulamalarından örnekler verir. el-Mekkî bu uzun fasılda Kur'ân'ın derin bir tefekkür, tedebbür ve ibretle tefekkür edilecek hüznünlü bir şekilde okunması gerektiğini çeşitli misâllerle vurgular.¹³⁴ Mesela Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin, okuduğu her bir âyeti dört veya beş gece tefekkür etmeden diğeri bir âyete geçemediğini; Selef'ten bazı kimselerin altı ay boyunca sadece Hûd Sûresi'ni tekrar tekrar okuyup diğeri bir sûreye geçemediklerini; bazı âriflerin de "Otuz yıldan beridir ikinci hatme geçemedim" dediklerini nakleder ki söz konusu âriflerin kastettiği "tefekkür ve müşâhede hatmi" dir.¹³⁵

¹³⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 281-282.

¹³¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 282.

¹³² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, II, 357.

¹³³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 84.

¹³⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 84-94.

¹³⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 92.

Onun, Kur'ân tilâvetinin uzunluğuna önem verdiği kadar tefekküre ve âyetlerin anlam derinliğine nüfuz etmeye de önem verdiği anlaşılmaktadır. Kur'ân okumanın en efdal şekli, tedebbür, tertîl, tefehhüm ve hüsn-i te'vîl ile yapılan tilâvettir.¹³⁶ Bu sadette Hz. Ali'nin, "Bilgisiz ibadette ve tedebbürsüz kıraatte hayır yoktur"¹³⁷ ve İbn Abbâs'ın "Bakara ve Âl-i İmrân Sûrelerini tedebbür ederek tertîl ile okumak, benim için Kur'ân'ın tamamını alelacele okumaktan daha sevimlidir"¹³⁸ sözleriyle ifadelerini teyit eder. Ona göre tedebbürün en efdali ise namaz kıraati esnâsında yapılandır çünkü bu şekilde kılınan namaz ibadette tefekkürü bir araya getirmiş olur.¹³⁹

el-Mekkî, bazı ulemânın Kur'ân okurken, onun halâvetini duyabilmek için Hz. Peygamber sahâbeye okuduğu zaman dinliyormuş gibi tilâvet ettiklerini; bir üst mertebeye çıktıklarında Hz. Cebrâil'in vahyi Hz. Peygamber'e ilkâ ederken dinliyormuş gibi tilâvet ettiklerini; en sonunda sanki Mütakellim-i Ezelî olan Allah'tan dinliyormuş gibi tilâvet ettiklerini ve bundan aldıkları nimet ve lezzetin coşkunluğuna dayanamadıklarını ifade eder. Böylece tilâvetin nasıl yapılacağına dair bir metot vermiş olur. Hz. Osman'a (veya Huzeyfe) atfedilen, "Şâyet kalpler temiz olsa Kur'ân okumaya doyamazdı" sözünü de zikreden el-Mekkî, her zamanki gibi Kur'ân tilâvetinin mânevî, derûnî ve kalbî yönüne vurgu yapar.¹⁴⁰

Bunun yanında Kur'ân okurken hüznü ve ağlamaklı okumak¹⁴¹ ama mutlak surette içindekilerle amel ederek okumak gerekmektedir. Nitekim öyle kimseler vardır ki Kur'ân'dan bir sûre okur; okuması bitene kadar o sûre ona duâ eder; çünkü sadıktır ve onunla amel eder. Öyle kimseler de vardır ki kıraatleri sona erene kadar okudukları sûre onlara lânet eder; çünkü ona göre amel etmezler, yalancıdırlar. Oysa iman ancak amel ile kemâle erer ve böyle kimseler hakkıyla mümin değildirlir.¹⁴²

Hz. Peygamber'in bir defasında besmeleyi yirmi defa tekrar ettiğini rivâyet eden el-Mekkî, onun için her tekrarda ayrı bir tefehhüm her kelimede ayrı bir ilim olduğunu söyler. Dolayısıyla Allah'ın rahmeti ve ihsanıyla, okuyan kişinin kalbine, Kur'ân'ın her kelimesinin anlamıyla ilgili kendinden başkalarının müşâhede etmediği şeyler açılabilir.

¹³⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 36.

¹³⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 85.

¹³⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 86. (Bkz. el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, thk.: Muhammed Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, II, 79; III, 20 (no: 2430, 4714))

¹³⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 86.

¹⁴⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 92.

¹⁴¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 87-88.

¹⁴² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, II, 116.

Bundandır ki bazı selef büyükleri, bir sûreyi veya âyeti okurken kalben onda olmadıklarını fark ettikleri zaman tekrar başa dönerlerdi. Tesbîh ve tekbîr âyetlerine geldikleri zaman durup tesbih eder ve tekbir getirirler; Dua ve istiğfar âyetlerine geldikleri zaman dua ederek Allah'tan af dilerler; havf ve recâ ifadelerine geldikleri zaman da Allah'a sığınır ve ondan kurtuluş isterlerdi. İşte bu, "يَتْلُوْنَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ"¹⁴³ ifâdesinde kendini bulan okumanın ta kendisidir. Hz. Peygamber'in tilâveti de böyle idi.¹⁴⁴

el-Mekkî, tilâvet açısından insanların üç makamda bulduklarını ifade etmektedir. Bunların en yükseği mukarreb olan âriflerin makâmıdır ki, Müttekellim'in evsâfını kelâmından müşâhede eder ve O'nun hitâbından ahlâkını bilirler. Onlardan öyleleri vardır ki, Yüce Rabbinin ona eltâfıyla adeta fısıldadığını, in'âm ve ihsânıyla onu muhâtab aldığını müşâhede eder. Bu, hayâ ve ta'zîm makâmı, dinleme ve fehmetme hâlidir. Ayrıca tilâvet eden kul, Mevlâ'sına bizâtihi muhâtab olduğunu görüp hissetmelidir. Zira kim okursa okusun, o kelâmın Müttekellimi bizzat O'dur. Diğer bir anlatımla Allah'ın kelâmı tilâvet edilirken aslında ortada kulun kelâmı yoktur! Okuyan kişinin dilini hareket ettirerek lafızları kolayca çıkarabilmesini ihsân eden de yine Allah'tır. O halde zâhirî sebep noktasında kulun cüz'î bir payı olsa da tilâveti oluşturan sesi, sedâyı, nefesi ve havayı var eden Allah'tır. Tıpkı Hz. Mûsa'nın ağaca yönelmesinin ardından Allah'ın onunla tekellüm etmesi gibi.¹⁴⁵

Son olarak, Allah kullarına, onların anlayacağı ve tâkatlerini aşmayacak bir lisanla hitap etmiştir. Şâyet Allah, Zât-ı Ulûhiyeti'ne mahsus azametle tekellüm etmiş olsaydı buna muhatap olmaya kimse güç yetiremezdi. Bununla birlikte, "Azîz ve Celîl olan Allah'ın kelâmının sair kelâmlara üstünlüğü, Allah'ın mahlûkatına karşı üstünlüğü gibidir"¹⁴⁶ hadîsi beşere tenezzül eden hitâbın mânevî derecesini vurgulamaktadır.¹⁴⁷ Nitekim bu meyânda İmam Ca'fer es-Sâdık'ın, "Allah'a kasem ederim ki, O, insanlara kelâmında tecellî etmiştir ancak onlar göremiyorlar"¹⁴⁸ sözünü zikreden el-Mekkî'ye

¹⁴³ Bakara, 2/121: "...onu, tilâvetinin hakkını vererek okurlar..."

¹⁴⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, I, 87.

¹⁴⁵ Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, I, 88.

¹⁴⁶ Bkz. el-Buhârî, **Halku Ef'âli'l-İbâd**, thk.: Abdurrahman Umeyra, Dâru'l-Meârifî's-Suûdiyye, Riyad, tsz., s. 103; ed-Dârimî, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Abdurrahman b. Fadl b. Behrâm b. Abdüssamed (v. 255/869), **Sünen-ü Dârimî**, thk.: Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dâru'l-Muğnî, Suûdî Arabistan, 2000, IV, 2114 (hadîs no: 3400); el-Firyâbî, Ebû Bekir Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasan b. el-Müstefâd (v. 301/913), **Fedâilu'l-Kur'ân**, thk.: Yusuf Osman Fadlullâh Cibrîl, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1989, s. 123; el-Bâkullânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Cafer (v. 403/1013), **İ'câzu'l-Kur'ân**, thk.: Seyyid Ahmed Sakr, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1997, s. 246.

¹⁴⁷ Ayrıntılı açıklama için bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, I, 88-90.

¹⁴⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, I, 88.

göre, Kur'ân'ın insanlarca tilâvet edilen, işitilen ve anlaşılan boyutlarından çok daha derûnî ve mânevî bir mâhiyeti bulunmaktadır.

Sonuç

Eserinde ortaya koyduğu bütün tespitleri mutlaka âyet ve hadîsler ışığında ele alan, vardığı kanaatleri sistematik bir biçimde bu iki ana kaynağa dayandıran Ebû Tâlib el-Mekkî, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı konusunda katı bir itikâda sahiptir. Bu şekilde itikâd etmeyi müminin olmazsa olmaz vasıflarından biri kabul eden el-Mekkî'ye göre Kur'ân Allah'ın esmâ ve sıfatının insanlara tecellîsidir aynı zamanda onların seviyesine tenezzül etmiş kelâmıdır. O halde Kur'ân okunurken, hüzün ve huşû ciddiyetinde olunması; Hz. Peygamber'e, Hz. Cebrâil'e ve nihâyet o kelâmın Müttekellimi olan Mevlâ'ya muhâtab olunduğunun hissedilmesi; hem alabildiğine çok hem de mümkün olduğunca tefekkür ve tedebbürle yani derûnî ve kalbî boyutta tilâvet edilmesi; telâfuzda gereksiz teğannî gibi bid'âtlardan kaçınılması gerekir.

Kur'ân'ı hem muhabbetullâhın hem de tasavvufî derinliğin bir mikyası addeden, onu öğrenip öğretmeyi uhrevî bir ticâret olarak gören el-Mekkî; Kur'ân'ı hakkıyla fehmetmek için zâhirî Arapça bilgisini ve eldeki tefsir malzemelerini gerekli görür ancak yeterli görmez. Nitekim kelâmullah olan Kur'ân'ı hakkıyla fehmetmek, onun mütekellimi olan Allah'ı bütün esmâ ve sıfatıyla tanımaya yani marifetullâha bağlıdır. Marifetullâhta terakki etmek içinse ibâdet, zikir, tefekkür, takvâ, ihlâs, nefis terbiyesi gibi unsurların toplamından oluşan sürekli bir mânevî mücâhede gereklidir. Çünkü âyetlerin zâhirî anlamı akıl ile kavranabilirken batınî anlam derinliği ise ancak mükâşif bir kalple fehmedilebilecektir. Kalbin bu vasfı kazanması ise ancak söz konusu mânevî mücâhede ve takvâ ile mümkündür.

İman ilminden sonra ikinci sırayı Kur'ân ilmine tahsis eden el-Mekkî, Kur'ân'ın muhtevâsıyla amel edilmedikten sonra bu iki ilmin de faydasız kalacağı kanaatindedir. Yani son tahlilde Kur'ân, insana tam anlamıyla ittikâyı öğreten bir hayat kitabıdır, hatta bu özelliği onun ilim kitabı olmasından çok daha önemlidir. Öte yandan Kur'ân aynı zamanda zikri ve duayı da öğreten kitaptır. O halde müminin mânevî hayatının nirengi noktasını oluşturan Kur'ân; onun hem ilmi, hem ameli, hem zikri, hem de duası olmalıdır ki rûhen gıda ve şifâsını başka yerde aramasın. Bunun gerçekleşmesi için de Kur'ân sürekli tilâvet edilirken tefekkür ve tedebbür yönü ıskalanmamalı, ona ciddiyetle muhâtab olunarak zâhiriyle beraber derûnî anlamına da nüfuz etmeye çalışılmalıdır. el-Mekkî'nin bu perspektifine göre kalplerin en önemli ve birinci gıdasının "Kur'ân" oldu-

ğu söylenebilir. Eserine isim yaptığı “*Kûtu’l-Kulûb: Kalplerin Gıdası*” terkinde kastettiğı birincil unsur da muhtemelen tevhit hakîkati ve bu hakîkatin beyânı olan Kur’ân’dır.

Özet olarak ledünnî ilmi zâhir ilminden ayıran el-Mekkî, Allah’ın ihsan ve ikrâmı sayılan bu tür bir ilmin Kur’ân’ı fehmetmede de söz konusu olduğı kanaatindedir. Ona göre Mütakellim olan Allah’ın zâtı ve sıfatları tam anlamıyla bilinmeden O’nun kelâmının kühüne vâkıf olmak mümkün değildir. O halde kelâmullâha hakkıyla vâkıf olan yine ancak Allah’ın bizzat kendisidir. Bu durumda insan, mârifetullâhta derinleşmesiyle doğru orantılı olarak Kur’ân’ın zâhirî ve bâtinî anlamlarını fehmetmede ilerleme kaydedecek ancak bu nâmütenâhî yolculuk hiçbir zaman son bulmayacaktır. Bu çerçevede el-Mekkî’nin, Kur’ân’ı sadece kuru bir tarihsel tâlimatlar manzûmesi olarak değil; Mütakellim-i Ezeli’nin sonsuz ilminden gelerek müminin maddî manevî bütün dünyasını çepeçevre kuşatan kutsî bir metin olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Onun bu metni, yaşayan bir feyiz, bereket ve ilim kaynağı olarak gördüğünü söylemek de yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

- Abdülganî b. Abdülvâhid b. Ali b. Sürûr el-Makdisî el-Cummaîlî ed-Dımaşkî (v. 600/1203), **el-Emru bi’l-Ma’rûf ve’n-Nehyu ani’l-Münker**, thk.: Semîr b. Emîn ez-Züheyri, Dâru’s-Selef, 1995.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh İbn Muhammed b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî (v. 241/855), **Müsned**, I-XLV, thk.: Şuayb el-Arnaût/Âdil Mürşid ve diğerleri, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 2001.
- el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (v. 510/1116), **Şerhu’s-Sünne**, I-XV, thk.: Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Züheyr eş-Şâviş, Mektebetü’l-İslâmî, II. bs., Dımaşk-Beyrut, 1983.
- Bahâuddîn el-Âmilî, Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed el-Hârisî (v. 1031/1622), **el-Keşkül**, I-II, thk.: Muhammed Abdülkerim en-Nemrî, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- el-Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Cafer (v. 403/1013), **İcâzu’l-Kur’ân**, thk.: Seyyid Ahmed Sakr, Dâru’l-Meârif, Mısır, 1997.
- el-Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Mûsa el-Husrevcirdî el-Horasânî Ebû Bekir (v. 458/1066), **Şuabu’l-İman**, I-XIV, thk.: Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 2003.
- , **es-Sünenü’l-Kübrâ**, I-X, thk.: Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- el-Buhârî, Ebû Abdullâh İsmail b. İbrahim el-Cu’fî (v. 256/870), **Sahihu’l-Buhârî**, I-IX, thk.: Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavkî’n-Necât, 1422/2002.
- , **Halku Ef’âli’l-İbâd**, thk.: Abdurrahman Umeyra, Dâru’l-Meârifî’s-Suûdiyye, Riyad, tarihsiz.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Abdirrahman b. Fadl b. Behrâm b. Abdüssamed (v. 255/869), **Sünen-ü Dârimî**, I-IV, thk.: Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dâru’l-Muğnî, Suûdî Arabistan, 2000.

- ed-Dehlevî, Şah Veliyyullah (v. 1176/1762), **el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsir**, trc. Selman Hüseyin en-Nedvî, Daru's-Sahve, Kahire, 1986.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-Isbahânî (v. 430/1038), **Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtu'l-Asfiya**, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1989.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî (v. 386/996), **Kûtu'l-Kulûb Fî Muameleti'l-Mahbûb ve Vasfi Tarîkı'l-Mürîd İlâ Makâmi't-Tevhîd**, I-II, thk.: Asım İbrahim el-Keyâlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
- , **Kûtu'l-Kulûb Fî Muameleti'l-Mahbûb ve Vasfi Tarîkı'l-Mürîd İlâ Makâmi't-Tevhîd**, I-III, thk.: Mahmûd İbrâhim Muhammed er-Rıdvânî, Mektebetu Dâri't-Türâs, Kâhire, 2001 (Not: Eserin bu baskısı, mukaddimesindeki bir tespiti belirtme sadedinde, makalenin sadece bir dipnotunda kullanılmıştır).
- Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsnî b. Yahya b. İsa b. Hilâl et-Temîmî el-Mûsulî (v. 307/920), **Müsned**, I-XIII, thk.: Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dımaşk, 1984.
- el-Firyâbî, Ebû Bekir Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasan b. el-Müstefâd (v. 301/913), **Fedâilu'l-Kur'ân**, thk.: Yusuf Osman Fadlullâh Cibrîl, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409/1989.
- el-Hâkim en-Neysabûrî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdüye (v. 405/1014), **el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn**, I-IV, thk.: Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- el-Hakîm et-Tirmizî, Muhammed b. Ali b. Hasan b. el-Beşîr (v. 320/932), **Nevâdiru'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Resûl**, I-IV, thk.: Abdurrahman Umeyra, Dâru'l-Cebel, Beyrut, tsz.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit (v. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, XVI, thk.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v. 597/ 1201), **el-Muntazam fî Tarîhi'l-Ümemi ve'l-Mülûk**, I-XIX, thk.: Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekir b. Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyân b. Kays el-Bağdâdî, **el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker**, thk.: Salâh b. Âid eş-Şelâhî, Mektebetü'l-Gurebâi'l-Eseriyye, Suûdi Arabistan, 1997.
- , **el-Ukûbât**, thk.: Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1996.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû bekir Abdullâh b. Muhammed b. İbrahim b. Osman (v. 235/849), **el-Kitâbu'l-Musannef fî'l-Hadîsi ve'l-Âsâr**, I-VII, thk.: Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1988.
- , **Müsned**, I-II, thk.: Abdullâh b. Yûsuf el-Azâzî/Ahmed b. Ferî d el-Mezîdî, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1997.
- İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Mecdüddîn Ebû's-Sâadet el-Mubârek b. Muhammed (v. 606/1210), **Câmi'u'l-'Usûl fî Ehâdisi'r-Resûl**, I-XII, thk.: Abdülkadir el-Arnâvût, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tarihsiz.
- İbnü'l-Hacer el-Askalânî, el-Hâfız Ebû'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali (v. 852/1448), **Lisânu'l-Mizân**, I-X, thk.: Abdülfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2002.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebû Bekir el-Bermekî el-Erbilî (v. 681/1282), **Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman**, I-VII, thk.: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, tsz.
- İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (v. 354/965), **Sahîhu İbn Hibban**, I-XVIII, thk.: Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî (v. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, I-XV, Dâru'l-Fikr, 1986.

- İbn Râhûye, Ebû Yakub İshak b. İbrahim b. Mahled b. İbrahim el-Hanzalî (v. 238/853), **Müsnedü İshak b. Râhûye**, I-V, thk.: Abdülgafur b. Abdülhak el-Belûşî, Mektebetü'l-İman, Medine, 1991.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselam el-Harrânî (v. 728/1328), **Mecmû'1-Fetâvâ**, I-XXXV, thk.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecmaü'l-Melik Fahd li-Tibaâti'l-Mushafi's-Şerif, Medine, 1995.
- İmam Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed (v. 505/1111), **İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, I-IV, Dâru'l-Marife, Beyrut, tsz.
- , **el-Mukizu mine'd-Dalâl**, thk.: Abdülhalim Mahmûd, Dârü'l-Hadîse, Mısır tsz.
- Koçkuzu, Ali Osman, "Ebû İshâk es-Seb'î", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, 1994, X, 170-171.
- Küçük, Hülya, **Tasavvuf Tarihine Giriş**, Nükte Kitap, Konya, 2004.
- el-Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. el-Haccâc (v. 294/906), **Muhtasarı Kıyâmi'l-Leyli ve Kıyâmi Ramadâne ve Kitâbi'l-Vitr**, thk.: Ahmed b. Ali el-Makrîzî, Hadîs Akademisi, Faysalâbâd, Pakistan, 1988.
- Muhyiddîn el-Hanefî, Abdülkâdir b. Muhammed b. Nasrullah el-Kureşî (v. 775/1373), **el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye**, I-II, Mir Muhammed Kütüphanesi, Karâçi/Pakistan, tarihsiz.
- Muslu, Ramazan, "Kasıklarımız/IX: Kûtu'l-Kulûb (Ebû Tâlib el-Mekkî)", **Tasavvuf: İlmî ve Akademik araştırma Dergisi**, 2003, C: IV, s: 10, ss. 349-362.
- el-Münâvî eş-Şâfiî, Zeynüddin Muhammed Abdurraûf (v. 1031/1622), **Feyzu'l-Kadîr**, I-VI, thk.: Hamdi ed-Demirdaş Muhammed, Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, Mısır, 1938.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (v. 261/875), **Sahîh**, I-III, nşr.: Muhammed Fuâd Abdülhakî, İstanbul, 1992.
- Saklan, Bilal, "Ebû Tâlib el-Mekkî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, 1994, X, 239-240.
- , "Kûtu'l-Kulûb", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, 2002, XXVI, 501-502.
- , "Ebû Tâlib el-Mekkî ve Bazı Hadîs Meselelerine Bakışı", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 1996, s. 6, ss. 67-123.
- Sâlih b. Abdullâh b. Humeyd ve diğeri (Heyet), **Nadratu'n-Naîm fî Mekârimi Ahlâki'r-Resûli'l-Kerîm**, I-XII, Dâru'l-Vesîle, Cidde, tsz.
- es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman (v. 911/ 1505), **ed-Dürrü'l-Mensûr**, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- , **el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân**, I-IV, thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, **el-Hey'etü'l-Mısriyyeti li'l-Âmme**, Kahire, 1974.
- es-Sübki, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takiyyüddîn (v. 771/1370), **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ**, I-X, thk.: Mahmud Muhammed et-Tanâhî/Abdülfevâh Muhammed el-Hulv, Hicr Matbaası, 1413/1993.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 1250/1834), **el-Fevâidu'l-Mecmûa fî'l-Ehâdisi'l-Mevdûa**, thk.: Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tarihsiz.
- et-Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdilmelik el-Hacerî el-Ezdî el-Mısırî (v. 321/933), **Şerhu Müşkili'l-Âsâr**, I-XVI, thk.: Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risale, 1994.
- Yılmaz, Hasan Kamil, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.

- ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1347), **Siyeru 'A'lâmi'n-Nübelâ**, I-XXV, thk.: Heyet/Şuayb el-Arnaût başkanlığında, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.
- ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh (v. 794/ 1392), **el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân**, I-IV, thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut/Lübnan, 1957.